

Левітас Фелікс Львович,

завідувач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор

Дудар Ольга Володимирівна,

викладач кафедри методики соціально-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ (II ПОЛОВИНА XIX СТ. — 1939 Р.)

Стаття присвячена аналізу особливостей розвитку тимчасових курсів для вчителів на різних етапах історії України, а саме: з II половини XIX ст. до 1939 р. У ній вперше використано маловідомі публікації дослідників шкільної справи часів Російської імперії та унікальні архівні документи радянських часів.

Ключові слова: підвищення кваліфікації, курси, вчителі, педагогічний досвід.

Становлення системи підвищення кваліфікації вчителів залишається однією з малодосліджених сторінок історії освіти. Вважається, що формування цього напрямку в українській освіті почалося з 60-х рр. XIX ст., коли в

Російській імперії відбулися «великі реформи»: ліквідація кріпацтва, реформи місцевого самоврядування, суду, фінансів, армії та освіти.

Розвиток індустріального суспільства в Росії вимагав реформ освіти і якісної підготовки вчительських кадрів. Питання про підготовку вчителів для середньої школи постало ще у 1857 р. Тоді виник Головний педагогічний інститут Росії і окремі педагогічні інститути при університетах. Важливу роль у підготовці майбутніх учителів відігравали Санкт-Петербурзький, Московський, Казанський, Харківський та Київський університети. Саме вони повинні були не лише забезпечувати вчителями власні регіони, але й готувати педагогів для потреб усєї імперії. Так, на Київський університет покладалося завдання готувати вчителів для Одещини, а на Харківський — для всього Кавказького округу.

Але вже у 1860 р. система освітньої підготовки педагогічних кадрів зазнала змін, оскільки структура «університет — педінститут» себе не виправдала. По-перше, абітурієнти, що обирали педагогічний фах, при вступі орієнтувалися лише на гімназійні знання. Приймальні комісії не враховували їх схильність до майбутньої діяльності. По-друге, студенти протягом навчання більше займалися науковою діяльністю, не маючи педагогічної практики взагалі.

Саме тому 20 березня 1860 р. Міністерством народної освіти було проведено реформу щодо підготовки вчителів. Попередню схему було змінено: до університетів прикріплювалися найкращі гімназії, де майбутні вчителі мали можливість стажуватись і проходити педагогічну практику [1].

У другій половині XIX ст. зростає потреба в короткочасних курсах, де педагоги могли б ознайомлюватися з новаціями у суспільному житті та відкриттями у сфері науки і техніки. 16 березня 1874 р. видається спеціальний Циркуляр Міністерства народної освіти про організацію тимчасових педагогічних курсів для вчителів початкової освіти, а 5 серпня 1875 р. — Положення про тимчасові курси для вчителів і вчительок початкових народних

училищ. У Циркулярі зазначалося, що метою запровадження є «поновлення знань учителів та їх вдосконалення» [2].

У спеціальному збірнику постанов Міністерства народної освіти йшлося про необхідність створення спеціальних курсів для вчителів при учительських інститутах, а також передбачалось фінансування педагогів, що відряджались на ці курси. Для бажаючих навчатися навіть устанавлювалися цільові стипендії, створювалися сприятливі умови, щоб зацікавити молодих учителів [3].

Крім того, питання підвищення вчительської кваліфікації було актуальним через специфіку імперської освітньої системи. Довгий час на теренах імперії були певною екзотикою поширені у Західній Європі педагогічні новації, вчителями часто ставали особи з низьким освітньо-культурним рівнем: «колишні вчителі грамоти, волосні писарі, викинуті за борт вихованці духовних училищ та семінарій, вдови священників та ін.» [4]. Відповідною була і якість їх навчальної діяльності.

Викликав здивування і той факт, що навіть учителі, які здобували професійну освіту, мали «абсолютно незадовільну підготовку... до тієї надзвичайно важливої справи народної освіти, яку їм доводиться виносити на своїх плечах» [5]. А. А. Ковальов, автор оглядової статті у журналі «Русская школа», зазначав, що на перших курсах підвищення кваліфікації у організаторів виникали сумніви не лише щодо належного освітнього рівня вчителів, але й щодо їх профпридатності. Рекомендувалося проводити письмові опитування, де потенційним слухачам необхідно було описати стан школи, методи викладання, які застосовуються ними на уроках, отримане виховання, стаж роботи, величину заробітної плати тощо. Зібраний матеріал мав слугувати основою для розробки лекцій. Курсистам влаштовували практику в гімназіях, де вони знайомилися з новітніми методами роботи. Також проводилися роз'яснення щодо облаштування, порядку і розкладу занять, дисципліни в класах та ведення шкільної документації [6].

Проте навіть такий серйозний підхід не гарантував одразу ж якісних результатів. Незважаючи на спроби самодержавства пристосувати освіту до потреб імперії, ситуація залишалася досить складною. У повітових школах відчувалася постійна нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. Серед основних причин подібної ситуації можна виділити низький рівень оплати праці вчителів; брак нормального житла; незадовільні соціально-побутові умови; постійний тиск з боку керівництва.

Необхідність запровадження вчительських курсів була зумовлена потребою у поновленні знань, поширенні передових методичних напрацювань, оволодінні найкращими практичними навичками викладання предметів. Курсисти мали можливість прослухати лекції із загальної педагогіки, дидактики та методики з фаху. Обов'язковими для всіх категорій вчителів були курси з історії Російської державності та фізики.

Після завершення курсів здавалися письмовий та усний звіти про виконану роботу. Тобто потрібно було витримати іспит перед спеціальною комісією. Ті вчителі, які успішно його склали, отримували, сплативши в казну 4 крб 50 коп., свідоцтво встановленого зразка. Учителів, які під час навчання виявили кращі знання і сумлінність, могли звільняти від підсумкового іспиту [7].

Відповідно до Правил 1875 р. вчителі, які хотіли відвідувати курси, мали подати заявку у відповідні керівні органи освіти не пізніше ніж за три місяці до початку занять. Обов'язково передбачалося, що курси працюватимуть лише протягом літніх канікул 4—6 тижнів.

Лекторами чи організаторами практичних занять мали виступати відомі вчителі, науковці, професура, представники керівних органів освіти. Окрім коштів органів місцевого самоврядування, до фінансування курсів залучалися спонсорські внески [8].

Відвідувачі перших курсів зауважували їх певні недоліки, а саме:

- відсутність вікової диференціації слухачів (молодим вчителям було нецікаво слухати лекції аналогічного змісту з університетськими);

- недостатньо враховувався рівень педагогічного досвіду курсистів (іноді на практичні заняття виносилися методики, давно відомі переважній більшості);
- нераціональна часова організація (лекції проводилися у другій половині дня, ранкові години залишалися вільними).

Утім, архівні матеріали свідчать про те, що інтерес вчительства до системи підвищення кваліфікації з часом постійно зростав. На різних літніх курсах, у тому числі влаштованих управлінням Київського учбового округу, одночасно перебували від 300 до 500 учителів різних предметів. Причому велика кількість слухачів власним коштом сплачувала витрати на дорогу і перебування на курсах. Ті, хто мав бути зарахованим до складу курсистів, проходили відповідне письмове опитування — тестування. Якщо виявлені знання видавалися організаторам недостатніми, то вчителя без компенсації матеріальних витрат відправляли додому.

Відповідно до статистичних матеріалів, надрукованих засобами масової інформації, у 1911 р. в Києві курси відвідало близько 500 вчителів з 20 губерній. Серед них проводилося опитування, за результатами якого курсам планувалося надати циклічного характеру аналогічно до програми Санкт-Петербурга і Харкова. Якщо 1911 р. був присвячений гуманітарним наукам, то наступний 1912 планувалося присвятити природничим [9].

Лекторами на курсах були професори Зеньковський В. В., Капралов Є. З., Леницький О. І., Лобода А. М., Музиченко А. Ф. та інші спеціалісти з різних сфер педагогічної діяльності [10]. Участь у курсах тривалістю з 3 червня до 8 липня коштувала 10 крб, які разом з заявкою направлялися до Канцелярії Фребелевського Педагогічного інституту (Київ, вул. Велика Житомирська, 34) [11].

У зв'язку з розпорошеністю архівних матеріалів досить складно відтворити цілісну картину підвищення кваліфікації вчительського загалу кінця XIX — початку XX ст. Курси проводилися при різноманітних навчальних закладах,

бібліотеках і музеях. Одними з найбільш знакових стали літні курси 1913 р. при Педагогічному музеї. Установчі документи обов'язково затверджувалися керівними органами. Відповідно до Циркуляру Міністерства народної освіти від 1913 р. при Педагогічному музеї імені цесаревича Олексія Київським учбовим округом у червні 1913 р. проводились курси для народних вчителів. Програма курсів була такою:

- 1) курси тривали близько 6 тижнів і починалися орієнтовно 10—12 червня;
- 2) максимальна кількість слухачів становила 600 осіб;

3) платня за курс лекцій та участь у групових практичних роботах не передбачалася. Необхідні для роботи матеріали мали придбати за рахунок учасників, причому видатки на одну особу не повинні були перевищувати 3 крб., які перед початком занять вносили бажаючі разом із заявкою. Якщо не всі матеріали були використані, надлишок коштів повертали курсистам;

4) для зручності учасників організатори підшукували у найближчих від Педагогічних курсів будівлях приміщення для проживання, які надавалися б безкоштовно;

5) курси мали характер змішаного типу і пропонували до уваги народних вчителів як цикл загальноосвітніх лекцій, що мали поповнювати загальні знання слухачів, так і спеціальні педагогічні дисципліни, спрямовані на поглиблення вчительської практики [12].

Окремо виділялося змістове навантаження, яке поділялося на три групи предметів:

1) загальноосвітні предмети: богослов'я, психологія, історія літератури, мовознавство, історія, географія, природознавство, фізика повсякденних явищ, технологія найпростішого виробництва;

2) спеціально-педагогічні предмети: педагогічна психологія, новітні течії педагогіки, методика арифметики і геометрії, методика російської мови, методика наочних уроків, методика навчання абетці, гімнастика і фізичне виховання;

3) предмети шкільної практики: виразне читання, виготовлення карт (ліплення) і найпростіших наочних посібників, практичні заняття з біології та ботаніки, виготовлення найпростіших приладів з фізики, розбір підручників» [13].

Урізноманітнення предметів та ускладнення практикумів свідчить про значне підвищення і загальноосвітнього рівня вчительської аудиторії тимчасових курсів, про зростання їх професійних вмінь та навичок, про посилення інтересу до новітніх досягнень як у педагогічній галузі, так і щодо практичного застосування результатів НТР. Звичайно, столичні курси були у значно кращих умовах, оскільки мали можливість залучати широке коло лекторів, вільно використовувати освітні установи [14]. Але особливістю курсів на Україні було ставлення їх учасників до національного питання.

Влітку 1906 р. у Києві відбулися курси народних вчителів. Ситуація в імперії сприяла зростанню інтересу до політичних справ та їх впливу на становище освіти Наддніпрянщини. Курсисти в кількості 400 осіб (300 з України, решта з російських губерній, переважно з Московської) прослухали цікаві лекції з методики викладання російської мови, природознавства, психології та інших предметів. Паралельно з обговоренням нагальних педагогічних питань багато уваги приділялося подіям суспільно-політичного життя Російської імперії [15].

Зокрема, описуючи ці курси, Софія Русова зазначала: «Українські вчителі повинні виступати попереду свого народу і разом з ним добиватися для нього і щастя, і волі, завоювати Україні свободу і автономію, а школі — націоналізацію. ...Треба іти одною дорогою разом зі своїм народом; треба твердо пам'ятати, що вся інтелігенція і вся її робота нічого не варта без підтримки народу» [16].

На літніх курсах для народних учителів у 1906 р. було прийнято резолюцію про українську школу, в якій рішуче вимагалось від влади ввести обов'язково в

Україні вивчення української мови, літератури, історії та географії України. На жаль, це звернення не було реалізоване до 1917 р.

Навіть у складних умовах Першої світової війни влада не забувала про підвищення кваліфікації освітян. Наприклад, у 1915 р. Київському учбовому округу було виділено 3 тисячі карбованців на проведення занять для вчителів гімнастики [17].

Підкреслювалося важливе значення особистості вчителя у розвитку шкільної справи. Досліджуючи особливості викладання різних предметів, автори публікацій наголошували, що «головне у школі — жива душа вчителя і позитивний його світогляд, поєднаний з бадьорим настроєм. Учитель — душа, яка задає тон шкільному життю, а не лише викладач» [18]. Проте ставлення влади було дещо іншим. Педагоги, які користувалися авторитетом у суспільстві, мали виконувати функцію захисників режиму, продукуючи монархічні ідеї.

Перша світова війна і особливо революція 1917—1919 рр. мали значний вплив на розвиток освітянської справи. Проте навіть у складних умовах ведення бойових дій, економічної нестабільності та політичних катаклізмів Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського та Директорія УНР зуміли організувати майже 100% підвищення кваліфікації усіх вчителів українських шкіл та шкіл національних меншин, зокрема польських та єврейських. Революція, окрім загострення суспільно-політичної ситуації, призвела до зростання числа національних шкіл. Відповідно зростала необхідність не лише у професійно підготовлених, але й національно свідомих педагогічних кадрах. Перед Відділом підготовки учителів було поставлено два завдання: дати новій школі нового вчителя та забезпечити заклади освіти необхідною кількістю кваліфікованих педагогів [19].

Саме у буремні роки визвольних змагань у програмі, окрім звичних фахових предметів, з'являється українознавство. Справа підвищення рівня національної свідомості, збереження української окремішності шляхом

вивчення і популяризації національної культури, переорієнтації вчителів на українську державу вважалася одним із першочергових завдань реформованої вітчизняної освітньої системи.

Утвердившись на українських землях, радянська влада активно включилася у процес формування якісно нового педагогічного колективу. Єдина трудова школа мала на меті якісно змінити методи і форми роботи вчителів відповідно до нової політичної системи. Закривалися класи дівочих гімназій, дівочі інститути, єпархіальні школи і училища як абсолютно непридатні для підготовки нових кадрів [20].

Було реформовано учительські семінарії, введено нові предмети: історію соціалізму, соціологію, політичну економію, аграрне питання і підвалини Радянської Конституції разом із загальною теорією права. Запроваджені зміни стосувалися і педагогічних курсів. При вищих закладах педагогічної освіти впроваджувалися колосальні зразкові шкільні лабораторії, які мали практично втілювати прогресивні педагогічні ідеї.

Педагогічні курси, у свою чергу, поділялися на чотири категорії:

- 1) для підготовки вчителів I ступеня єдиної трудової школи;
- 2) для підготовки вчителів II ступеня єдиної трудової школи;
- 3) політехнічні курси для підготовки керівників з впровадження трудового принципу в життя школи;
- 4) курси для прискореної підготовки шкільних інструкторів [21].

Одним з основних завдань реорганізованих курсів було питання «перепідготовки старого учительства шляхом проведення сотень літніх курсів». На 1919 р. радянська влада планувала організацію більш ніж 200 літніх курсів у чотирьох вищезазначених напрямках [22].

Не менш важливим для радянської влади виявилось зацікавити населення, викликати у нього довіру до нової школи. І тут велике значення відгравали курси підвищення кваліфікації. Вчитель, озброєний певною інформацією, мав

виступати агітатором, його вміння і навички спрямовувалися на задоволення культурно-освітніх та соціально-політичних потреб громадян.

Проте в реальному житті виникли труднощі, оскільки гостро відчувався брак керівників, лекторів, інструкторів для ефективної перепідготовки, оскільки вони мали бути з тих, що «вірять у ідею трудової школи» [19]. Тому пріоритетними стали курси для підготовки саме цих кадрів. Лише потім переходили безпосередньо до вчительських занять.

Аби забезпечити ті вимоги, які поставила перед освітянським загалом нова радянська влада, було суттєво змінено програму 1919 р. На історію праці у зв'язку з історією культури виділялося 10 лекцій, на еволюцію праці — 4, на теорію і практику трудової школи I ступеня (опис плану роботи і методів окремо для міської та сільської школи) — 20 лекцій. По 18 занять виділялося на роботи по ліпленню, ремісництву, роботу на землі і в ліску. 20 лекцій присвячувалися екскурсіям на природу і до майстерень (булочної, м'ясної, овочевої, кравецької, ковальської, каменярської тощо). Велика кількість годин була відведена на практичні екскурсії до так званих соціальних «ячеек» — волості, суду, лікарні, пожежної станції. Загалом запропонований курс мав би тривати понад 110 годин [19].

Проте разом з позитивними досягненнями шкільна система зазнала страшних репресій. Вчителів — «ворогів народу — японсько-німецьких шпигунів, троцькістсько-бухаринської та буржуазно-націоналістської наволочі» — звинувачували у шкідництві, саботуванні навчального процесу. На думку Сталіна і його прибічників, саме вчителі були винні у зриві вивчення російської мови і літератури, оскільки на ці предмети виділялося замало годин і на їх викладання направлялися непідготовлені вчителі [23].

Але, незважаючи на прорахунки, радянська освітня система спромоглася й на значні досягнення. 5 лютого 1939 р. відповідно до постанови «Про організацію в системі Наркомату освіти інститутів удосконалення вчителів» № 86 «для організації системної роботи з вчителями в галузі удосконалення

педагогічних наук за фахом й оволодіння марксистсько-ленінською наукою» [24] у Києві та Харкові без відриву від виробництва було створено інститути удосконалення вчителів.

Створювалися такі факультети: історії; мови і літератури за відділами: української мови і літератури, російської мови і літератури, іноземної мови; природничих наук з відділами біології та хімії; географічних наук; фізико-математичних наук; а також відділи: початкової школи; керівних кадрів шкіл та органів народної освіти; фізкультури, військових керівників, музичного виховання, малювання та креслення. Кожна структурна одиниця могла прийняти до 90 осіб.

Постанова Ради Народних Комісарів від 4 квітня 1939 р. «Про переведення утримання інститутів удосконалення вчителів у м. Києві та Харкові на місцевий бюджет» № 324 визначала основне джерело фінансування [25]. У вересні 1939 р. Київська міськрада пропонувала уточнити фінансування і розширити структуру інституту.

Таким чином, створювалися педагогічні організації, які стали флагманами освітянського процесу, провідними закладами системи неперервної професійної освіти педагогів України. Історія становлення системи підвищення кваліфікації учителів в Україні досить складна, сповнена протиріч, злетів і втрат, як і історія української державності. Проте виявлені нами матеріали свідчать про зацікавленість педагогів України в підвищенні власної кваліфікації, їх плідну співпрацю з ентузіастами освітянського руху. Отже, неперервна педагогічна освіта України має глибоке коріння і заслуговує на подальше дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — Т. 3. — 1855—1865. — С. 451—474.
2. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию / Г. Фальборк. — Т. 2. — СПб., 1901. — С. 1473—1479.

3. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Алфавитный указатель. 1801—1881. — СПб., 1888. — С. 302—303, 510.
4. Ковалев А. А. Очерк возникновения и развития учительских курсов и съездов в России / А. А. Ковалев // Русская школа. — 1905. — № 12. — С. 75
5. Там само. — С. 76.
6. Там само.
7. Журнал Министерства народного просвещения. — 1874. — Сентябрь. — СПб., 1874. — С. 111—115.
8. Журнал Министерства народного просвещения. — 1875. — Октябрь. — СПб., 1875. — С. 166—172.
9. Летние учительские курсы в Киеве // Русская школа. — 1912. — Январь—апрель. — С. 109.
10. Там само.
11. Там само.
12. Циркуляры по Киевскому ученому округу. — 1913. — № 5.
13. Там само.
14. Борзов А. География на летних учительских курсах / А. Борзов // Вестник воспитания. — 1914. — Январь. — С. 82.
15. Русова С. Курсы народных учителей в Киеве / София Русова // Украинский вестник. — 1906. — № 14. — С. 964—967.
16. Там само.
17. Летние курсы для народных учителей при Киевском учебном округе // Циркуляры по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 5.
18. Никольский П. Воспитывающее обучение. Из бесед с учителями на летних курсах Полтавщины / П. Никольский // Циркуляры по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 5.
19. Проект влаштування на Україні літніх курсів для вчителів єдиної трудової школи // Шкільна хроніка. — 1919. — № 4. — С. 152—154.
20. Там само.

21. Народное просвещение. —1918. — № 22. — С. 12—16.
22. Там само.
23. В школах Киева // Пролетарская правда. — 1939. — 18 января. — С. 3.
24. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 81, арк. 161, 162.
25. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 89, арк. 13.
26. КМДА, ф. Р-1, оп. 1, од. зб. № 1147, арк. 152—154.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

13.00.04 — Теорія і методика професійної освіти

Левітас Ф. Л.

Дудар О. В.

З історії становлення системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні
(II половина XIX ст. — 1939 р.)

Кількість бібліографічних посилань — 26.

Левітас Ф. Л.

Дудар О. В.

Из истории становления системы повышения квалификации учителей в
Украине (II половина XIX в. — 1939 г.)

Статья посвящена анализу развития временных курсов для преподавателей на различных стадиях истории Украины, а именно: со второй половины XIX в. до 1939 г. В этой работе впервые использованы публикации, посвященные системе образования Российской империи, и уникальные архивные документы советских времен.

Ключевые слова: повышение квалификации, курсы, учителя, педагогический опыт.

Levitas F. L.

Dudar O. V.

History of the establishment of teacher training in Ukraine (the second half of the nineteenth century — in 1939)

The article is devoted the analysis of development of temporal courses for teachers on the different stages of history of Ukraine in period of second halves XIX century — in 1939. In this work are first used publications of researchers of school matter of times of the Russian empire and the unique archived documents of soviet times.

Keywords: in-plant training, courses, teachers, pedagogical experience.